

УДК 930.2:94(477:394)«1920/1930»
DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264583

А. М. Киридон

ORCID: 0000-0003-4375-5350

*Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво» (м. Київ)*

Т. В. Кузнець

ORCID: 0000-0002-9282-110X

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

А. Kyrydon

State Scientific Institution «Encyclopedic Publishing House» (Kyiv)

T. Kuznets

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

**ПОВСЯКДЕННІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА (1920–1930-ті рр.):
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАУВАГИ**

*Everyday Life of the Orthodox Clergy (the 1920's – 1930's):
Theoretical and Methodological Remarks*

У статті концептуалізовано основні методологічні підходи для дослідження історії повсякденності однієї з соціальних груп — православного духовенства в епоху зламу повсякденності 1920–1930-х рр. На основі ретельного опрацювання історіографічних джерел проблеми визначено ключові напрями та принципи дослідження задекларованої теми, основні орієнтири постановки проблеми, увиразнено окремі змістові сегменти дослідження.

Ключові слова: методологія, повсякденність, православне духовенство, церква, держава.

This article discusses the history of everyday life of the clergy in the conditions of the breakdown of everyday life of the 1920's and 1930's. The given research fills the gaps in knowledge within theoretical and methodological approaches to studying the everyday life of the clergy.

The theory of «semantic universum» (A. Shiuts) considers the history of everyday life as a peculiar «semantic universum». This theoretical approach enables understanding the essential processes in the political, economical, cultural, and spiritual life in society, at the same time, avoid neglecting highlighting individual life activities and worldviews of particular representatives of the clergy. The study of the history of everyday life makes it possible to understand the extent to which a person/social stratum/group were involved in the historical process. This

approach also encourages rethinking of processes and phenomena in terms of spatial and time dimension, allows reconstructing a portrait of a certain epoch, society, group, individual in the 1920's — 1930's. Therefore, the analysis of everyday life creates a peculiar interpretative matrix for the construction of image of life of one of the most influential stratum in Ukrainian society. The researchers use the methods of empiricism, analytical generalizations, and synthesis to study the cultural practices of everyday life of Ukrainian clergy, their transformations, disappearance, or the emergence of its new forms and contents. The task of the study is to describe the life strategies of the clergy, their worldview, the causes of particular everyday practices, and the mentality of the representatives of the Ukrainian clergy. At the same time, we are aware of the fact that there are a variety of reproductions of images of everyday life which can constitute the general picture of the epoch.

Keywords: everyday life, orthodox clergy, church, state, methodology.

Вступ. Актуальність теми дослідження комплексна й обумовлена суспільно-політичною значущістю та зростанням зацікавлення, потребами та стратегіями наукового пошуку в царині зазначеної проблематики. Комплексність актуалізації порушеної проблеми репрезентована зокрема такими сутнісними модусами.

По-перше, в умовах незалежної України зростає роль релігійно-церковного чинника, увиразнилася місія релігії та релігійних інституцій у творенні української громадянської нації, зміцненні української державності, консолідації українського суспільства.

По-друге, серед пріоритетів дослідження вітчизняних істориків періоду незалежності України увиразнилася проблематика історії Церкви (зокрема — радянського періоду) та духовенства.

По-третє, вибудовування державницької моделі незалежної України потребує осмислення/переосмислення пройденого шляху (зокрема й радянського періоду, який інтерпретувався здебільшого в царині макроісторичних досліджень, позитивістського та класового підходів) на новому теоретико-методологічному підґрунті, конкретно — з урахуванням досліджень у царині доволі нового напрямку наукових студій — історії повсякденності. Особливого значення історія повсякдення набуває у переломні епохи, з усталенням нових норм і стандартів життя.

По-четверте, вивчення історії повсякденності православного духовенства сприяє осягненню досвіду, ментальних структур свідомості, вибудовуванню конфесійної та соціальної ідентичності, об'єктивує трансляцію релігійної традиції чи увиразнює розриви спадкоємності, тощо.

По-п'яте, попри зацікавленість істориків проблематикою історії повсякденності в конкретно-предметних царинах, дослідники здебільшого від-

створюють/накопичують фактологічний матеріал. Натомість здебільшого за межами пізнавальних координат залишаються теоретико-методологічні питання та концептуалізація предметної царини досліджень.

Загальна постановка проблеми. Структурно-компонентно дослідження порушеної проблеми вилоновується передовсім у кількох площинах, з-поміж яких: історія Церкви в умовах радянської дійсності 1920–1930-х рр.; історія повсякденності та становище духовенства в радянській державі в умовах зламу повсякденності 1920–1930-х рр. через оптику історії повсякденності. З погляду теоретичної значущості, погляд на церковно-релігійні процеси, становище духовенства, його буттєво-побутову організацію тощо під кутом історії повсякденності уможлиблює розуміння суспільних процесів конкретного періоду, виопуклює коло проблем повсякденного життя, пов'язаних із елементарними людськими потребами, можливостями їх реалізації, дозвіллям, а також дає змогу схарактеризувати певні тенденції розвитку суспільства тощо.

У пропонованій науковій розвідці зроблено спробу увиразнити теоретико-методологічний сегмент дослідження проблеми історії повсякденності православного духовенства 1920–1930-х рр.

Гіпотеза дослідження. Історія повсякденності оприсутнюється не лише в конкретно-предметній царині, а потребує комплементарного концептуального осмислення евристичного пошуку. Концепція дослідження полягає в розгляді проблемних питань предметного поля історії повсякдення впливової раніше соціальної верстви духовенства в умовах зламу повсякденності 1920–1930-х рр., оприявненні змістових та сюжетних лакун, конкретизації теоретико-методологічних підходів тощо.

Аналіз історіографічної бази проблеми. Комплексність порушеної проблеми актуалізує увиразнення кількох комплексів/площин історіографічного доробку.

До першої групи відносимо загальні праці, присвячені 1920–1930-м рр. (Васильчук, Г. М. 2008), які контекстують подієвий зміст епохи й уможливають викристалізування перспективних проблемно-тематичних орієнтирів/напрямів досліджень.

До другої групи відносимо історіографічний доробок дослідників історії державно-церковних відносин та історії Церкви зазначеного періоду (праці Л. Бабенко, С. Білоконя, С. Жильюка, А. Зінченка, О. Ігнатуші, А. Киридон, О. Нестулі, В. Пашенка, Л. Пилявця, І. Преловської, В. Силантьєва, О. Тригуба та ін.).

Третю групу становлять загальнотеоретичні напрацювання в царині історії повсякдення (хоч у пропонованій статті свідомо оминаємо детальну характеристику). Зауважимо, що, попри незавершеність інституалізації напряму «Історія повсякденності» та розмитість меж предмета досліджен-

ня, поступово формується вагомий вітчизняний історіографічний доробок у цій царині. В українській історіографії спеціальні дослідження з проблематики повсякдення оприсутнюються на початку 2000-х рр. До історії повсякденності звертаються історики, антропологи (культурна антропологія), психологи, соціологи, філософи, релігієзнавці та ін. (Васильчук, Г. М. 200; Гогохія, Н. Т. 2007; Головка, В. 2007; Куновська, О. 2008; Карівець, І. 2007; Лосев, И. 1987; Лустенко, А. Ю. 2007; Садоха, О. В. 2006). Грунтовне теоретико-методологічне осмислення історії повсякденності у вітчизняній історіографії заклали О. Удод (Удод, О. А. 2000; Удод, О. А. 2004; Удод, О. А. 2005) та О. Коляструк (Коляструк, О. А. 2007; Коляструк, О. А. 2009; Коляструк, О. А. Коляструк, О. А. 2010).

Історіографічні джерела четвертої групи сфокусовані безпосередньо на вивченні історії повсякдення конкретно 1920–1930-х рр. (Лукашевич, О. 2004; Прилуцький, В. 2006; Васильчук, Г. М. 2007; Гогохія, Н. Т. 2007; Кульчицький, С. В. [відп. ред.] 2009–2010) та однієї з соціальних груп — духовенства в цьому хронологічному діапазоні¹ (Киридон, А. М. 2005а; Киридон, А. М. 2005б; Киридон, А. М. 2015; Євсєєва, Т. М. 2010; Савчук, Т. Г. 2010а; Савчук Т. Г. 2010б; Савчук, Т. Г. 2010в; Савчук, Т. Г. 2011; Савчук, Т. Г. 2013; Савчук, Т. Г. 2014). Предметно-тематично остання з підгруп історіографічних джерел кількісно не репрезентативна, відповідно залишає простір для перспективи дослідження проблеми. Наразі назрілою видається потреба не лише дослідження багатоаспектних прикладних сюжетів але й теоретико-методологічного, концептуального осмислення порушеної проблеми та узагальненої комплексної характеристики історії повсякденності духовенства 1920–1930-х рр.

Аналіз наукових праць засвідчує зростання зацікавленості істориків історією повсякденності (зокрема духовенства 1920–1930-х рр.). Водночас ідеться лише про перші наближення до проблеми (як у вимірі відтворення процесуальності та фактологічного наповнення, так і на рівні теоретико-методологічного осмислення конкретної проблеми). Тому слід актуалізувати напрям історії повсякдення в історичних дослідженнях, випрацювати інструментарій, систематизувати підходи, принципи й методи формування предметного поля.

Мета дослідження полягає в фокусуванні дослідницької оптики на окресленні окремих теоретико-методологічних аспектів осмислення історії повсякденності конкретної предметної царини, задля концептуалізації проблеми, осягненні її евристики, визначення перспективних векторів її вивчення/дослідження.

Для досягнення мети сформульовано низку *дослідницьких завдань*, які, на нашу думку, сукупно наблизять до розуміння маркованої проблеми: про-

¹ Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2005.

аналізувати рівень вивчення теми в історіографії; схарактеризувати поняттєво-категоріальний апарат предметної царини дослідження; виокремити основні предметні зони досліджень історії повсякденності православного духовенства 1920–1930-х рр., схарактеризувати проблемні питання теоретико-методологічного дискурсу, що потребують опрацювання/осмислення й запропонувати концептуальні підходи дослідження проблеми.

Виклад основного матеріалу. Контекстно-змістовий сегмент. Історія та культура повсякденності завжди пов'язані з формами організації навколишнього простору, при цьому кожна історична епоха створює власну конфігурацію цієї взаємодії. Радянське повсякдення через історичні обставини (прискорена модернізація навздогін, Перша світова війна, злам державної машини в результаті лютневої революції 1917 р., деморалізація суспільства та демонтаж його соціальної структури) від самого початку складалося неприродно. В усі подальші часи «повсякдення у радянській країні було суцільно й наскрізно піддане регламентуючій репресії, опертій на терор» (Коляструк, О. А. 2018, с. 104). Пересічна людина в умовах тотального контролю, допускаючи над собою різні види обмежень з боку держави, ставала пасивною, запускала режим терпіння і змушено демонструвала згоду з владою, приймала позицію підпорядкування, хоча внутрішньо могла залишатися при своїй думці. Так у повсякденній побутовій свідомості розламувалися її структура й цілісність. З одного боку, демонстрування лояльності до влади було умовою збереження життя, а з іншого — оберталось роздвоєнням людини, її лукавством, пристосуванством. Чим далі, тим жорсткше дотримання нав'язаних стандартів позначалося на свідомості, психічному ладові особистості. Відбувалося призвичаювання до життя за накинутими (керівництвом, партією, державою) правилами і розпорядком (Коляструк, О. А. 2018, с. 106). Навіть у побутових дрібницях людина змушена була підкорятися регламентаційним приписам комуністичної влади.

Реалії повсякденного життя духовенства оприсутнювались на загальному тлі суспільного розвитку й не були відмежовані від життєвих світів інших соціальних верств і категорій суспільства.

Відповідно до політичного курсу більшовицької партії й уряду в 1920–1930-х рр. посилювався наступ на релігійно-церковне життя, що призвело до докорінної трансформації світоглядних засад суспільства, кардинально змінило статусність релігійних інституцій та духовенства, увиразнило злам усталеної повсякденності. Під впливом кардинальних змін в умовах радянської дійсності змінювались усталені канони й приписи щоденної поведінки духовенства, спостерігався злам матеріально-побутового довкілля, зазнавала змін традиційна ритмологія життя тощо. Втрата/руйнування колишнього повсякдення викликали відповідну реакцію духовенства, яке намагалося відшукати адекватні стратегії виживання, пристосовуючись до нових реалій.

лій та обставин організації щоденного існування. Практики повсякдення в нових умовах соціального буття опановувалися й опосередковувалися і в контексті пошуку нових форм ідентичності, переформатування ціннісних орієнтацій суспільства тощо.

Ми свідомі того, що історія повсякденності духовенства в хронологічному діапазоні 1920–1930-х рр. — комплексна, багатоаспектна проблема. Ступінь розробки будь-якої наукової проблеми, рівень здобутого знання та перспективи його подальшого примноження узалежені від повноти й фундаментальності теоретичних, концептуальних основ та категоріально-понятійного апарату. Тож і дослідження задекларованої теми передбачає визначення змісту й сутності її базових категорій.

Духовенство — особлива, як правило, організована за ієрархічним принципом група професіональних служителів культу в низці сучасних релігій (Колодний, А. & Лобовик, Б. (Ред.). 1996, с. 100). Водночас зауважимо: в документах 1920–1930-х рр. для характеристики церковно- і священнослужителів здебільшого вживався термін «служителі культу». Зокрема, в роз'ясненні НКВС від 15 лютого 1926 р. до цієї категорії («служителі культу») відносили осіб, що беруть ту чи іншу безпосередню участь у виконанні релігійних обов'язків, «незалежно від того, чи мають вони будь-яку духовну посвяту (єпископ, священник, диякон, ксендз, пастор, мулла, раввін і т. інш.), чи не мають (дяки, кістери, муедзини, кантори, органісти, проповідники і т. інш.), чи виконують ці релігійні обряди як свою професію, маючи від того засоби для життя, чи не одержують за виконання обов'язків служника культу жодної матеріальної або грошової нагороди». Водночас «не можуть вважатися за служника культу особи, що випікають мацу, проскуру, що виконують обов'язки церковних сторожів або сторожів єврейських молитовних будинків (шамеси)» (Сухоплюєв, І. 1929, с. 102–103).

До православного духовенства відносимо категорію організованих за ієрархічним принципом професійних служителів культу, функціями якої були задоволення релігійних потреб вірян, культові відправи, проповіді, захист віровчення, церковно-адміністративна діяльність.

Офіційно стан духовенства проаналізував відділ культів 1924 р. У документі зазначалася загальна кількість церков в Україні — 9 071 (за губерніями: Катеринославська — 834, Донецька — 728, Київська — 1 825, Чернігівська — 794, Одеська — 786, Харківська — 838, Волинська — 791, Подільська — 1 188, Полтавська — 1 287) та кількість служителів культу в них: священників — 10 565, дияконів — 1 832, псаломників — 10 793¹. Якщо до категорії служителів культу православ'я 1914 р. належало 23 209 чол., то на 1927 р. їх налічувалося тільки 16 905 (зменшення на 6 304 (27,2%)) (Ігнатюк, Д. 1928, с. 74). Відповідно до звітності відділу агітації і пропаганди

¹ ЦДАВО України. Ф. Р. 5. Оп. 2. Спр. 190. Арк. 51–51 зв.

ди ЦК ВКП(б), священників в Україні до Першої світової війни було 10 560, на 1929 р. — 10 700 чол.¹

Зазначимо, що дослідники здебільшого використовують узагальнений термін «духовенство». Між тим, складаючи характеристику повсякденності духовенства, варто увиразнити ієрархізацію духовенства (єпископська, пресвітерська, дияконська) залежно від року (Див. Табл. 1):

Таблиця 1. Ієрархізація духовенства залежно від року

Категорії	1914 рік	1927 рік	Зменшення (-), збільшення (+)
Єпископи	26	95	+69
Священики	10 565	10 657	+92
Диякони	1 825	1 579	-246
Псаломники	10 793	4 574	-6 219
Всього	23 209	16 905	-6 304

Матеріальне забезпечення духовенства, яке зафіксував відділ культур (1924 р.): жалування священника становило 300 крб., диякона — 150 крб., псаломника — 100 крб. (на рік) та суми виплат зі скарбниці: 3 159 500 крб. — на священників, 274 550 крб. — на дияконів, 1 079 300 крб. — на псаломників. До цього плюсувався «тарілочний збір» (за треби) з розрахунку 600 крб. на рік на причт (вважаючи, що кількість причтів відповідає кількості священників), тобто сума збору становила 6 319 000 крб. При підрахунку прибутку від викладання Закону Божого виходили з суми 90 крб. на рік за кожен шкільний комплект (один на священника), що становило загалом 950 850 крб. Водночас зазначалося, що до названих сум не внесено інших «добровільних зборів» і податків натурою (зібрання з молитвою, панахиди тощо). На одного служителя культу припадало 39 дес. на причт (відповідно до кількості священників), а загальна кількість причтової землі становила 308 111 дес.²

Отже, історик повсякденності духовенства має враховувати належність ієрархічну, конфесійну заангажованість, статусність і відповідно — різниці їхніх статків, матеріального добробуту, психологічних установок тощо. Окрім того, варто зважати на особливості організації повсякденного життя міського й сільського духовенства.

Трансформація соціокультурних реалій екстраполювалась і на всі складники повсякденності духовенства, його буттєво-побутові риси організації, світоглядні уявлення, спонукаючи вибудовувати відповідні стратегії виживання. Водночас для осмислення повсякденності духовенства видається доцільним проаналізувати поведінкові стратегії інших категорій суспільства: такий компаративний аналіз увиразнить типові/характерні риси організації життєдіяльності православного духовенства.

¹ Против религии. Москва — Ленинград: Госуд. издат-во, 1929. С. 17.

² ЦДАВО України. Ф. Р. 5. Оп. 2. Спр. 190. Арк. 51–51 зв.

За методологічний інструментарій задекларованої проблеми обрано аналітичну модель історії повсякдення. Йдеться про аплікування інтерпретаційної теоретико-методологічної моделі «повсякденності» для характеристики конкретної предметної царини, оскільки саме в повсякденності «відбувається синтез мисленнєвих і «матеріальних структур» (Кнаббе, Г. 1989, с. 27). Це уможливило репрезентацію та осмислення образу життєдіяльності, способу та умов його організації, поведінкових характеристик, ціннісно-смислових трансформацій тощо в конкретних соціокультурних координатах періоду.

Теоретичний аналіз наявних західних і вітчизняних досліджень дав змогу розкрити сутність поняття повсякденності як особливого феномену культури, який, з одного боку, передбачає буденність, щоденну повторюваність у часі тих чи інших фактів, з іншого боку, постає як фактичний матеріал, за допомогою якого можна розкрити проблематику культури не лише минулого, а й сьогодення.

Повсякденність — складна, багатопланова і багаторівнева. За панівним способом виявлення життєдіяльності О. Коляструк увиразнила кілька важливих сфер (зі значною мірою умовності меж між ними):

- 1) трудову (праця, навчання);
- 2) дозвіллево-відпочинкову (читання, театр, цирк, кіно, музеї, концерти, виставки, спорт, ігри, розваги, свята, урочистості, мандрівки);
- 3) репродуктивно-забезпечувальну (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут);
- 4) приватно-родинну (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім);
- 5) комунікативно-громадську (товариства, дружба, об'єднання) (Коляструк, О. А. 2009, с. 55).

Культура повсякденності — сукупність повторюваних подій, загальновизнаних цінностей, смислів і значень, тобто певних констант; це універсальний спосіб існування, що має просторово-часові кордони, форми організації життя й діяльності. Структури повсякденного життя певного суспільства складаються поступово, шліфуються часом та обставинами, передаються з покоління до покоління як щось звичне, зрозуміле, прийнятне, звичайне, що не викликає спротиву й не потребує пояснення. Однак повсякденність — це не просто об'єктивна реальність, що трансформується крізь призму приватного життя індивіда. Повсякденність стає місцем відкриття нових смислів і соціальних норм, а не лише способом їх реалізації, простором, у якому поєднуються різноманітні традиції та інновації. Трансформації реалій буття кардинально модифікують структури повсякденності, перетворюючи їх на носіїв нових смислів. Перш ніж увійти в повсякденність, нові цінності, психічні, мовні та культурні особливості проходять своєрідну «фільтрацію»: відбирається те, що втрапляє до розряду значущих (домінантних) показників, на підставі яких група людей усвідомлює свою ідентичність. І, навпа-

ки, відкидається те, що є чужим, здатним порушити цілісність і загрожує стабільності та стійкості людських мікроструктур.

Значуща історико-соціальна контекстність повсякдення як своєрідного дзеркала організації життєдіяльності суспільства перетворює її на принципове джерело реконструкції соціальної реальності. З огляду на це, в полі історичного дослідження для вивчення повсякденності слід щонайменше поєднати методи макро- (з максимальним урахуванням загальних характеристик суспільних структур) і мікроісторії (з увиразненням історії повсякденності конкретних груп/верств/індивідів тощо).

Історія повсякденності як напрям досліджень вивчає «певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей» (Посохов, С. І. & Куделко С. М., Ю. Я. Зайцева та ін. 2004, с. 105). В центрі уваги історії повсякденності — комплексне дослідження поведінки, способу життя представників різних соціальних верств/груп, а також мотиви поведінки та психоемоційні реакції на трансформацію життєвого світу. Історики повсякденності не лише намагаються описати життя окремої особистості в контексті людської буденності, а й проаналізувати багаторівневі трансформації повсякденної поведінки соціальних груп у численних історико-культурних, політико-особистієвих, етнічних та конфесійних контекстах. При цьому слушно акцентується на труднощах, пов'язаних із дослідницькою формалізацією різноманітних проявів радянської повсякденності, увиразнюючи різноманітні складники повсякденного світу радянської людини:

- структури повсякденності, втілені у фундаментальних соціальних потребах та відповідних соціальних інститутах;
- повсякденна поведінка та мовленнєві практики;
- стратегії виживання й адаптації людей;
- рутинні форми свідомості та соціальні практики;
- схеми типологізації об'єктів соціального світу.

Водночас поділяємо думку тих дослідників, які вважають, що для вивчення такого складного соціального феномену як повсякденність, інструментарію лише історичної науки недостатньо. Історія повсякденності є палімпсестним, багаторівневим явищем у прикордонному просторі філософії, історії, культурології, філософської та соціальної антропології, соціології тощо. Відтак дослідження історії повсякденності православного духовенства 1920–1930-х рр. також має ґрунтуватися на інтегративності міждисциплінарних наукових підходів (ідеться про використання прийомів і методів філософії, соціології, культурології, психології, соціальної антропології, економіки тощо). На наше переконання, подібний підхід не лише відкриває нові предметні поля та можливості реконструкції повсякденності право-

славного духовенства зазначеного періоду, але й визначає/розширює тематику перспективних досліджень повсякденності.

Мозаїчність у методології її досліджень підкреслює складність самого феномену повсякденності, а також неоднозначність у визначенні структурних елементів та зв'язків. Теоретичний аналіз наявних західних і вітчизняних досліджень дав змогу розкрити сутність поняття повсякденності як особливого феномену культури. Різні філософські традиції виділяють у культурі повсякденності різні об'єкти і розглядають різні її сторони: звичайне позанаукове знання, співвідношення сакрального та профанного, творчості й адаптації тощо. Реконструкція повсякденного життя неминуче оприсутнює низку методологічних проблем, пов'язаних зі складнощами узагальнення та оцінок різноманітних (часто взаємовиключних) даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність перебігу повсякденного життя. Сукупність компаративних, інтерпретаційних, символічних, феноменологічних та інших методів дослідження дасть змогу найповніше розкрити сутність предмета задекларованої теми наукової розвідки.

Дослідження історії повсякденності духовенства 1920–1930-х рр. не лише актуалізує осмислення предметно-матеріального світу повсякденності, але й потребує нових форм концептуалізації речей (відповідно до концепції представників «повороту до матеріального»), аналізу повсякденності під кутом зору ціннісних орієнтацій, атитюдів, габітуального простору, сакрального/профанного тощо.

Водночас виявлені історіографічні джерела засвідчують здебільшого узагальнене апелювання до повсякденності, без увиразнення її конкретних складників/сегментів. Між тим, повсякденність має палімпсестну структуру: увиразнюючи один із її сегментів, варто зважати на варіативність стратегій виживання, світоглядні переконання, альтернативні цінності, мовні практики тощо.

Значуща історико-соціальна контекстність повсякдення як «дзеркала» організації життєдіяльності суспільства перетворює її на принципове джерело реконструкції соціальної реальності. Отже, порушена проблема потребує врахування контексту повсякденності, який створювала влада (своєрідні лекала для формування радянської дійсності, радянського побуту, радянської людини тощо), а також контексту організації життєсвіту, поведінкових характеристик, практик тощо конкретної соціальної групи — духовенства. Так, за «монотейзмом» соціалістичної ідеології також унормовувалась множинність практик повсякдення, а «за ідеологією насилля над повсякденністю стоїть своя повсякденність» (Наливайко, І. М. 2005, с. 49). Тобто повсякденність оприявнюється в мережі /системі своєрідних перетинів, відносин, зв'язків тощо, що поєднують різноманітні сфери життєвого світу.

Вагомим завданням видається схарактеризувати взаємозумовленість і взаємозалежність повсякденності й ідентичності: повсякденність обумовлена множинністю ідентичнісних образів і навпаки.

В контексті задекларованої проблеми цікавим видається вивчення не лише повсякденності різних категорій духовенства, але й впливу конфесійної заангажованості, ставлення населення до духовенства на різних етапах соціокультурного розвитку та екстраполяція цих процесів на повсякденні практики; становище членів сімей духовенства в контексті повсякденності тощо.

Водночас маємо певні застереження щодо значущості й самостійності історії повсякденності як окремого напрямку для розуміння суспільних процесів загального плану. Повсякденність розглядаємо радше як один із можливих ракурсів, спосіб конституювання реальності, особливий код для зчитування/конструювання реальності (Сыров, В. Н. 2000, с. 147–159), наукову категорію, своєрідну стратегію та інструмент для зчитування історичного розвитку суспільства, предметне поле аналізу.

Висновки. Аналіз історії повсякденності як своєрідного «сміслового універсуму» (А. Шюц) уможливило розуміння як сутнісних процесів політичного, економічного, культурного й духовного життя соціуму, так і ідентифікаційних характеристик конкретного індивіда, його життєдіяльності, світоглядних орієнтирів тощо. З'ясування характерних рис та особливостей організації повсякдення однієї з соціальних верств в умовах утвердження радянської влади, формування тоталітарної системи, трансформації ціннісно-сміслових пріоритетів тощо, на наше переконання, наблизить до розуміння законів і чинників розгортання історичного процесу в конкретному прояві, онтологічних і аксіологічних характеристик суспільства, простору приватного й суспільного, механізму соціопсихологічних змін у суспільстві, його ідентифікаційних кодів тощо.

Використану інтерпретативну модель «повсякденність» осмислюємо як соціокультурний простір, смисловий континуум, який зчитується посередництвом типізації та структурування об'єктів конкретного соціуму. Звернення до історії повсякденності уможливило осмислення включеності особи/суспільної верстви/групи в історичний процес, спонукає переосмислювати процеси та явища з огляду на просторово-часовий вимір, дає змогу реконструювати картину світу певної епохи, соціуму, групи, індивіда, розширює той пласт реальності, який сприяє розумінню загальної картини процесів суспільно-політичних і духовно-культурних трансформацій / перетворень 1920–1930 рр. Тож верифікація простору повсякдення створює своєрідну інтерпретативну матрицю для конструювання образу не лише окремої суспільної верстви (однієї з найвпливовіших колись верств) — духовенства, але й суспільства загалом. У культурних практиках повсякденності, їхній трансформації, витісненні чи появі нових форм/змістів, акцентів опосередковується та віддзеркалюється загальна трансформація життєсвіту й культури епохи.

Вивчення організації повсякдення духовенства вказує на специфіку діяльності та відносин одного з суспільних станів, уможливило репрезентацію й осмислення образу життєдіяльності, способу та шляхів його організації в конкретних умовах радянської історії у маркованому хронотопі 1920–1930-х рр. При цьому ми свідомі того, що відтворення образів повсякденності варіативне / множинне щодо казусних реконструкцій і вибудовування відповідних моделей — практик повсякдення.

Не претендуючи на остаточність наведених положень та зауваг, висновуємо, що дослідження з історії повсякденності православного духовенства в зазначеному хронологічному діапазоні увиразнили низку загальних рис, притаманних напряму: емпіризм, фактографізм, відсутність інструментарію для синтезу, брак аналітичних узагальнень, концептуальних конструкцій тощо. Наслідком цього є надлишок дрібних деталей, подробиць, описовість, фрагментарність викладів (Колісник, І. І. 2012, с. 183–209). Завдання вивчення життєвих стратегій духовенства, світоглядних детермінант повсякденних практик, ментальності тощо в низці робіт залишаються на рівні декларативних заяв.

Отже, маємо сподівання, що викладені в пропонованій статті концептуальні зауваги дадуть змогу розширити предметне поле дослідження, стануть своєрідним теоретичним підґрунтям для поглибленого осмислення історії православного духовенства періоду зламу повсякденності 1920–1930-х рр., сприятимуть увиразненню і систематизації евристичного матеріалу досліджуваної предметної царини.

Васильчук, Г. М. 2007. Вивчення «радянської повсякденності» 20–30-х років сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 11. С. 102–111.

Васильчук, Г. М. 2008. *Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс*. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т.

Гогохія, Н. Т. 2007. Якісні методи дослідження у вивченні радянської повсякденності 1920–30-х рр. *Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка*. № 23. С. 109–114.

Головко, В. 2007. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 17. С. 87–101.

Євсєєва, Т. М. 2010. Православне духовенство. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*. Ч. 2. Київ: Ін-т історії України НАН України, С. 275–342.

Ігнатюк, Д. 1928. До характеристики релігійних рухів на Україні. *Безвірник*. № 1. С. 67–77.

Карівець, І. 2007. Повсякденність: феноменологічний аналіз. *Філософські пошуки*. Вип. XXIII. С. 170–182.

Киридон, А. М. 2005а. Духовенство в радянській Україні 1920–1930-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 14. С. 301–328.

Киридон, А. М. 20056. *Час випробувань. Держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років*. Тернопіль: Підручники і посібники.

Киридон, А. М. 2015. Православна церква в умовах побудови комуністичного державо-суспільства. В: *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): колективна монографія*. Т. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, С. 415–454.

Кнаббе, Г. 1989. Дialeктика повседневности. *Вопросы философии*, № 5. С. 26–46.

Колісник, І. І. 2012. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень. *Укр. іст. журн.* № 3. С. 183–209.

Колодний, А. & Лобовик, Б. [ред.] 1996. *Релігієзнавчий словник*. Київ: Четверта хвиля.

Коляструк, О. А. 2010. Апологія історії повсякденності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. XVII. С. 46–54.

Коляструк, О. А. 2018. (Екстра)ординарність повсякденного життя в умовах Велико-го терору: норми vs аномалії? *З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ: Науковий і документальний журнал*. № 1 (49). С. 99–118.

Коляструк, О. А. 2009. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 15. С. 46–56.

Коляструк, О. А. 2007. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Укр. іст. журн.* № 1. С. 174–184.

Кульчицький, С. В. [відп. ред.]. 2009–2010. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу*: Кол. монографія. В 2-х ч. Київ: Ін-т історії України НАНУ.

Куновська, О. 2008. Quo vadis «Історія повсякдення»? *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 18. С. 21–30.

Лосев, І. 1987. Апологія обыденности, или Реквием по утопии. *Императивы человечности*.

Лукашевич, О. М. 2004. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 12. С. 257–276.

Лустенко, А. Ю. 2007. Філософська рефлексія та повсякдення. *Філософська думка*. № 3. С. 38–47.

Наливайко, І. М. 2005. Повседневность и проблема культурной самоидентификации (Границы культуры и культура границ). В *перспективе культурологии: повседневность, язык, общество*. Вип. 12.

Посохов, С. І. & Куделко С. М., Ю. Я. Зайцева та ін. 2004. *Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів істор. факультетів університетів*. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив.

Прилуцький, В. 2006. Побут студентів в 1920-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 15. С. 85–107.

Савчук, Т. Г. 2010а. Дозвілля православного духовенства в 20-х рр. ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Вип. 5. С. 56–60.

Савчук, Т. Г. 2010б. Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної модернізації. *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*, Кн. 1. С. 722–727.

Савчук, Т. Г. 2010в. Повсякденність православного духовенства в 1920–30-х рр.: проблеми та перспективи дослідження. *Історія повсякденності: теорія і практика: Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* С. 133–135.

Савчук, Т. Г. 2011. Повсякденність православного духовенства в 20–30-х рр. ХХ ст.: Стан наукового вивчення проблеми. *Інтелекція і влада. Сер.: Історія*. Вип. 21. С. 294–302.

Савчук, Т. Г. 2013. Православне духовенство в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту*. Вип. 35. С. 134–138.

Савчук, Т. Г. 2014. Стратегії виживання православних священиків у 1930-х рр. *Наукові праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту*. Вип. 38. С. 161–164.

Садоха, О. В. 2006. Шляхом «безпосереднього» осягнення. *Мультиверсум. Філософський альманах*. № 57. [Online]. Available at: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_57/Sadoha.htm

Сухоплюєв, І. 1929. Відокремлення церкви від держави. *Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'єднань і пояснень наркомвнусправ УСРР. З передмовою комісара внутрішніх справ В. А. Балицького*. С. 102–103.

Сыров, В. Н. 2000. О статусе и структуре повседневности (Методологические аспекты). *Личность. Культура. Общество*. Т. 2. Спецвыпуск. С. 147–159.

Удод О. А. 2000. *Історія в дзеркалі аксіології: роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках*. Київ: Генеза.

Удод, О. А. 2004. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* Т. 2. С. 286–313.

Удод, О. А. 2005. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства. *Історія в школах України*. № 4. С. 40–45.

Vasylichuk, H. M. 2007. Vyvchennia «radianskoi povsiakdennosti» 20–30-kh rokiv suchasnymy rosiiskymy istorykamy: problemy teorii ta metodolohii doslidzhennia [The Study of «Soviet everyday life» 20–30's of the Twentieth Century. Modern Russian Historians: Problems of Theory and Methodology of Research]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 11. S. 102–111. [in Ukrainian].

Vasylichuk, H. M. 2008. *Radianska Ukraina 20–30-kh rr. XX st.: suchasnyi istoriohrafichnyi dyskurs [Soviet Ukraine of the 20–30's of the XX Century: Modern Historiographical Discourse]*. Zaporizhzhia: Zaporizkyi nats. un-t. [in Ukrainian].

Hohokhiiia, N. T. 2007. Yakisni metody doslidzhennia u vyvchenni radianskoi povsiakdennosti 1920–30-kh rr. [Qualitative research methods in the study of Soviet everyday life in the 1920's and 1930's]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. T. H. Shevchenka*. № 23. S. 109–114. [in Ukrainian].

Holovko, V. 2007. «Ryba ta m'iaso» istorii povsiakdennosti: teoretychni zasady napriamu [«Fish and Meat» of Everyday History: Theoretical Principles Directly]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 17. S. 87–101. [in Ukrainian].

Yevsieieva, T. M. 2010. Pravoslavne dukhovenstvo [Orthodox Clergy]. *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.)*. Ch. 2. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 275–342. [in Ukrainian].

Ihnatiuk, D. 1928. Do charakterystyky relihiinykh rukhiv na Ukraini [On the Characteristics of Religious Movements in Ukraine]. *Bezvirnyk*. № 1. S. 67–77. [in Ukrainian].

Karivets, I. 2007. Povsiakdennist: fenomenolohichniy analiz [Everyday Life: Phenomenological Analysis]. *Filosofski poshuky*. Vyp. XXIII. S. 170–182. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. M. 2005a. Dukhovenstvo v radianskii Ukraini 1920–1930-kh rokiv [Clergy in Soviet Ukraine 1920–1930]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 14. S. 301–328. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. M. 2005b. *Chas vypyrovan. Derzhava, tserkva, suspilstvo v radianskii Ukraini 1917–1930-kh rokiv* [Time of Trials: State, Church and Society in Soviet Ukraine. 1917–1930's]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. M. 2015. Pravoslavna tserkva v umovakh pobudovy komunistychnoho derzhavospilstva [The Orthodox Church in Terms of Building a Communist State Society]. *Suspilstvo i vlada v radianskii Ukraini rokiv nepu (1921–1928): kolektyvna monohrafiia*, T. 2. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 415–454. [in Ukrainian].

Knabbe, H. 1989. Dialektika povsednevnosti [Dialectics of Everyday Life]. *Voprosy filosofii*. № 5. [in Russian].

Kolisnyk, I. I. 2012. «Povernennia do rechei» yak perspektyva istorychnykh doslidzhen [«Return to things» as a Perspective of Historical Research]. *Ukr. ist. zhurn.* № 3. S. 183–209. [in Ukrainian].

Kolodnyi, A. & Lobovyk, B. 1996. *Relihiieznavchyi slovnyk [Religious Studies Dictionary]*. Kyiv: Chetverta khvyliia. [in Ukrainian].

Koliastruk, O. A. 2010. Apolohiia istorii povsiakdennosti [Apology of the history of everyday life]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Vyp. XVII. Seriia: Istoriia. S. 46–54. [in Ukrainian].

Koliastruk, O. A. 2018. (Ekstra)ordynarnist povsiakdennoho zhyttia v umovakh Velykoho teroru: normy vs anomalii? [(Extra) Ordinariness of Everyday Life in the Conditions of the Great Terror: Norms vs Anomalies?]. *Z arkhiviv VUChK — HPU — NKVD — KHB: Naukovyi i dokumentalnyi zhurnal*. № 1 (49). S. 99–118. [in Ukrainian].

Koliastruk, O. A. 2009. Poniattia povsiakdennosti v suchasni naukovi humanitarystysti [The Concept of Everyday Life in Modern Scientific Humanities]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 15. S. 46–56. [in Ukrainian].

Koliastruk, O. A. 2007. Predmet istorii povsiakdennosti: istoriohrafichnyi ohliad yoho stanovlennia u zarubizhni u vitchyzniani istorychnii nauzi [The Subject of Everyday History: Historiographical Review of its Formation in Foreign and Domestic Historical Science]. *Ukr. ist. zhurn.* № 1. S. 174–184. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V. [vidp. red.]. 2009–2010. *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoï Ukrainy v dobu nepu [Essays on Everyday life in Soviet Ukraine During the NEP Era]*: Kol. monohrafiia. V 2-kh ch. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].

Kunovska, O. 2008. Quo vadis «Istoriia povsiakdenstva»? [Quo vadis «History of Everyday Life»?]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 18. S. 21–30. [in Ukrainian].

Losev, I. 1987. Apologiia obydennosti, ili Rekviev po utopii [Apology of the Ordinary, or Requiem for Utopia]. *Imperativy chelovechnosti*. [in Russian].

Lukashevych, O. 2004. Zhytlo yak odyn z osnovnykh kryteriiv yakosti povsiakdennoho zhyttia selianyna 20-kh rokiv XX st. [Housing as One of the Main Criteria for the Quality of Everyday Life of a Peasant in the 20s of the XX Century]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 12. S. 257–276. [in Ukrainian].

Lustenko, A. Yu. 2007. Filosofska refleksii ta povsiakdenstva [Philosophical Reflection and Everyday Life]. *Filosofska dumka*. № 3. S. 38–47. [in Ukrainian].

Nalivayko, I. M. 2005. Povsednevnost i problema kulturnoy samoidentifikatsii (Granitsy kultury i kultura granits) [Everyday Life and the Problem of Cultural Self-Identification (Borders of Culture and Culture of Borders)]. *V perspektive kulturologi: povsednevnost, yazyk, obshchestvo*. Vyp. 12. S. 225–236. [in Russian].

Posokhov, S. I. & Kudelko, S. M. & Zaitseva, Yu. Ya. ta in. 2004. *Istoriografichni slovnyk: navch. posib. dlia studentiv istor. fakultetiv universytetiv [Historiographical Dictionary: Textbook. Manual for Students of Historical Faculties of Universities]*. Kharkiv: Skhidno-rehionalnyi tsentr humanitarno-osvitnikh initsiatyv. [in Ukrainian].

Prylutskyi, V. 2006. Pobut studentiv v 1920-kh rr. [Life of Students in the USSR in the 1920s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 15. S. 85–107. [in Ukrainian].

Savchuk, T. H. 2010a. Dozvillia pravoslavnoho dukhovenstva v 20-kh rr. XX st. [Leisure of the Orthodox Clergy in the 20's of the XX Century]. *Istoriychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. Pr.* Vyp. 5. S. 56–60. [in Ukrainian].

Savchuk, T. H. 2010b. Zovnishnii vyhlid pravoslavnoho dukhovenstva v period komunistychnoi modernizatsii [Appearance of the Orthodox Clergy during the Period of Communist Modernization]. *Istoriia religii v Ukraini: nauk. Shchorichnyk*. Kn. 1. S. 722–727. [in Ukrainian].

Savchuk, T. H. 2010v. Povsiakdennist pravoslavnoho dukhovenstva v 1920–30-kh rr.: problemy ta perspektivy doslidzhennia [The Existence of the Orthodox Clergy in the 1920's — 30's: Problems and Prospects for Further Development]. *Istoriia povsiakdennosti: teoriia i praktyka: Materialy Vseukr. nauk. konf., Pereiaslav-Khmelnitskyi, 14–15 trav. 2010 r.* S. 133–135. [in Ukrainian].

Savchuk, T. H. 2011. Povsiakdennist pravoslavnoho dukhovenstva v 20–30-kh rr. XX st.: stan naukovooho vyvchennia problem [Everyday Life of the Orthodox Clergy in the 20–30's of the Twentieth Century: the State of Scientific Study of the Problem]. *Intelihentsiia i vlada. Ser.: Istoriia*. Vyp. 21. S. 294–302. [in Ukrainian].

Savchuk, T. H. 2013. Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. [Orthodox Clergy in the Holodomor of 1932–1933]. *Naukovi pratsi ist. f-tu Zaporizkoho nats. un-tu*. Vyp. 35. S. 134–138. [in Ukrainian].

Savchuk, T. H. 2014. Stratehii vyzhyvannia pravoslavnykh sviashchenykyv u 1930-kh rr [Strategies for the Survival of Orthodox Priests in the 1930's]. *Naukovi pratsi ist. f-tu Zaporizkoho nats. un-tu*. Vyp. 38. S. 161–164. [in Ukrainian].

Sadokha, O. V. 2006. Shliakhom «bezposerednoho» osiahnennia [By «Direct» Comprehension]. *Multyversum. Filosofskyi almanakh*. № 57. [Online]. Available at: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_57/Sadokha.htm [in Ukrainian].

Sukhopliuiev, I. 1929. Vidokremлення tserkvy vid derzhavy [Separation of the Church from the State]. *Zbirnyk zakonopolozhen SRSR i USRR, instruksii, obizhnykyv i poiasnen narkomvnusprav USRR. Z peredmovoiu komisara vnutrishnikh sprav V. A. Balytskoho*. S. 102–103. [in Ukrainian].

Syrov, V. N. 2000. O staturie i strukture povsednevnosti: (Metodologicheskie aspekty) [On the Status and Structure of Everyday Life (Methodological Aspects)]. *Lichnost. Kultura. Obshchestvo*. T. 2. Spetsvyypusk. S. 147–159. [in Russian].

Udod, O. A. 2000. *Istoriia v dzerkali aksiolohii: rol istorychnoi nauky ta osvity u formuvanni dukhovnykh tsinnosti ukrainskoho narodu v 1920–1930-kh rokakh* [History in the Mirror of Axiology: the Role of Historical Science and Education in the Formation of Spiritual Values of the Ukrainian People in the 1920–1930's]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Udod, O. A. 2004. *Istoriia povsiakdennosti: pytannia metodolohii, istoriohrafii ta dzhereloznavstva* [History of Everyday Life: Questions of Methodology, Historiography and Source Studies]. *Aktualni problemy vitchyznianoï istorii XX st.* T. 2. S. 286–313. [in Ukrainian].

Udod, O. A. 2005. *Istoriia povsiakdennosti: problemy metodolohii ta dzhereloznavstva* [History of Everyday Life: Problems of Methodology and Source Studies]. *Istoriia v shkolkakh Ukrainy*. № 4. S. 40–45. [in Ukrainian].